

Національна консолідація в умовах обмеження державного суверенітету

Віктор Пироженко,
кандидат філософських наук,
державний експерт

Національного інституту проблем міжнародної безпеки

Оформлення нового світопорядку й частковий перегляд політичних і правових принципів міжнародних відносин створили умови для оновлення ідеологічного супроводу політики держав. Основні світоглядні й ідеологічні новації в міжнародній політиці стали джерелом появи нових специфічних викликів і небезпек гуманітарного походження в системі міжнародних відносин.

Світоглядні й ідеологічні новації визначають характер, специфіку, а також інтенсивність прояву небезпек, які несуть загрозу національним інтересам України в гуманітарній політиці. Одна з них обумовлюється розбіжністю, з одного боку, актуальних завдань державної гуманітарної політики, головна з яких - формування української національної ідентичності, а з іншого - протилежної їм тенденції міжнародних відносин, суть якої у розмиванні суверенітету державної влади й появі нових наддержавних ідентичностей.

Нова геополітична ситуація, що визначається процесами глобалізації, викликає зміни в розумінні змісту понять „державна незалежність” і „державний суверенітет”. Варто погодитися з принциповою тезою, що в епоху все інтенсивніших глобалізаційних процесів не існує абсолютно незалежних і суверенних держав, принаймні в тому сенсі, у якому їх розуміли в XIX і XX століттях.

Підтвердженням цього стає інтенсивний розвиток і зміцнення міжнародної правової системи, міжнародних (світових і регіональних) організацій, їх наднаціональних виконавчих органів. Останні всі частіше перебирають на себе певні повноваження суверенної влади національних держав, зокрема, у сфері контролю за дотриманням прав людини, здійсненням і корекцією фінансових і, деякою мірою, інформаційних потоків, дотриманням представниками національної влади міжнародних

правових норм, здійснення міжнародного арбітражу, судочинства щодо громадян інших держав і винесення судових вироків тощо.

В нових умовах формування національної ідентичності народів пострадянських країн стає серйозною проблемою. З огляду на те, що безумовний і нерозділений із зовнішніми структурами суверенітет держави на своїй території є невід'ємним атрибутом національної ідентичності і найважливішим засобом її формування, процеси глобалізації істотно обмежують можливості застосування цього засобу. Крім того, принципово змінюється й саме уявлення про зміст „національної ідентичності” і способах її формування. Відтак стає проблемним застосування традиційних, що сформувалися ще в ХІХ - на початку ХХ століття у Європі, мобілізаційних технологій для об'єднання націй: національна мобілізація на основі „етнічного націоналізму”, коли нація формується за суто етнічною ознакою, і „громадянського націоналізму”, тобто шляхом формування громадянської політичної нації.

Перший спосіб означає, що політична нація створюється переважно з представників якогось одного етносу. Як правило, це чисельно й/або політично домінуюча етнічна група або етнічна група, що претендує на таке домінування. Оскільки політична нація юридично формалізується в конституційно-правовому інституті громадянства, то в цьому випадку представники домінуючого етносу одержують громадянство даної держави на підставі приналежності до цього етносу з усіма свободами і правами, що випливають з цього. В такій ситуації домінуючий етнос автоматично стає політичною нацією, етнос і нації збігаються - політична нація є моноетнічною. Інші етнічні групи або взагалі не одержують громадянства й, відповідно, зазнають утисків стосовно своїх громадянських, а особливо політичних прав, або їх окремі представники приймаються в громадянство цієї держави за особливою процедурою. Характерний, майже класичний приклад такого способу національної, а точніше – етнонаціональної мобілізації в сучасній Європі подають, у тій чи іншій мірі, країни Прибалтики.

З правової точки зору така позиція означає нав'язування в обов'язковому порядку всім громадянам держави певних культурних норм і цінностей домінуючого етносу, що одночасно супроводжується відмовою визнавати за окремими громадянами іншого етнічного походження права особистого вибору культурних уподобань, в тому числі й мовних. Та навіть прийняття культурно-мовних норм домінуючого й, так би мовити, державоутворюючого етносу не завжди може бути гарантією швидкого прийняття в громадянство. Державна влада в цій ситуації схильна розглядати таких „новонавернених” членів домінуючого етносу як „не цілком благонадійних” і ставиться до них з підозрою. Тому процедура одержання громадянства навіть для таких осіб може тривати не один рік, що й відбувається у випадку з державами Прибалтики.

Віктор Пироженко

Неминучий при утворенні нової нації сплеск націоналізму, що включає конструювання системи культурних, історичних і політико-ідеологічних міфів, а також егоїстичне звеличення інтересів нації у світі в ситуації штучного моноетнізму набирає характеру етнічного націоналізму. Якщо національна мобілізація за сценарієм „громадянського націоналізму” зосереджується навколо звеличення певних спільних для всіх етносів даної держави, які утворюють політичну націю, історико-культурних цінностей і традицій, то ідеологія етнічного націоналізму звеличує цінності одного етносу, що домінує в державі. Останній наділяється статусом „титового”, що в реальній правовій і політичній практиці має тенденцію обернутися отождоженням з поняттями кращого, більш гідного, котрий має особливі права на даній території.

У першому випадку підкреслюється й виноситься на перший план перевага історичного досвіду, культурних і світоглядних цінностей всіх громадян держави незалежно від їх етнічного походження. Як би не було це суб’єктивно й сумнівно з погляду методологічно коректної історичної інтерпретації, однак негативний ефект від пропаганди такої переваги знижується підкресленням особливих заслуг і зусиль представників всіх етнічних груп, що проживали протягом всієї історії на спільній території.

Така пропаганда показує, що, взявши на озброєння цінності й спосіб життя даних націй (поліетнічних націй), кожен, незалежно від етнічного походження, в принципі, може досягти такої ж культурної переваги над іншими націями. Описана ситуація характерна для всіх поліетнічних націй Америки, особливо США, а також для деяких розвинених (у розумінні процедур і технологій управління) поліетнічних азійських держав, наприклад, Індії. Громадянський націоналізм у принципі не набирає патологічно небезпечного характеру саме через те, що він від початку готовий визнати рівність всіх етнічних груп хоча б на території власної держави. Формальним юридичним вираженням такого визнання стає саме надання державою всім етносам, що проживають на даній території, свого громадянства з усіма свободами і правами, що впливають з цього.

У другому випадку на перший план виступає, причому незалежно від реальних намірів влади, в силу, так би мовити, логіки ситуації, критерій біологічного споріднення. Етнічне походження визначається „по крові батьків”. Саме з ним пов’язується специфіка ціннісно-світоглядних орієнтацій і культурних норм етносу, що претендує на домінування в державі. Та обставина, що ціннісно-світоглядні орієнтації, культурні норми, ментальність, мова та інші подібні прояви символічного світу людини не є вродженими, а отже й не передаються „по крові” від батьків, при такому підході відверто ігнорується.

Застосування біологічного („по крові”) критерію виокремлення етнічних груп вирішує два завдання.

По-перше, інакше не можна вибудувати захисні бар’єри між даним

етносом та іншими етнічними групами. Справді, критерій біологічного походження в цьому плані виступає як природний, уроджений, змінити який не можна навіть за допомогою будь-яких особистих зусиль, а тому й абсолютно надійний.

По-друге, застосовуючи біологічний критерій, можна проігнорувати в політичній і юридично-правовій практиці фактично існуючі в країні культурно-мовні групи, межі поширення яких не збігаються з етнічними. Біологічний критерій дозволяє в такій ситуації зарахувати до етносу, що претендує на національне домінування, певну частину представників інших культурно-мовних груп, формально збільшивши його чисельність і підкріпивши в такий спосіб претензії на статус єдиного державоутворюючого. Підставою такого заочного зарахування є якраз те, що представники цих груп у побуті відносять себе за спорідненням (тобто „по крові”) до домінуючого етносу, хоча фактично, за критерієм культурно-мовним і ментальним, до нього не належать.

У пом'якшеному варіанті держава за допомогою адміністративних заходів чинить спроби домогтися ціннісно-світоглядної і культурної, а можливо й мовної асиміляції інших етнічних груп домінуючим етносом. При цьому повний ступінь асиміляції не потрібен, етнічним меншинам визначається коридор можливостей для реалізації власної культурної специфіки. Радикальний варіант такої моделі передбачає повну й обов'язкову культурно-мовну асиміляцію з основним за чисельністю етносом інших етносів, що досягається методами твердого адміністрування, або, у випадку їх боротьби за свої права й опору, застосуванням етнічних чисток – аж до фізичного насильства. Прикладом такого варіанта подій є використання етнічних чисток обома сторонами в сербсько-хорватському і сербсько-боснійському конфліктах на території колишньої Югославії, а також масових етнічних чисток стосовно сербської меншини в Косово.

Варіант етнічного націоналізму й відповідна йому ідеологія етнічної мобілізації є найбільш патологічно небезпечним для певної держави та її сусідів варіантом формування національної ідентичності. По-перше, у цьому випадку рівність всіх етнічних груп заперечується від початку, причому, якщо вона заперечується навіть відносно етносів, що населяють певну державу, то подібна ідеологія має високу ймовірність скоучування до заперечення рівності сусідніх народів з державоутворюючим етносом даної країни. В ситуації неврегульованих міждержавних проблем правляча еліта завжди може використовувати пропаганду винятковості домінуючого етносу перед народами інших країн для розпалення проти них ксенофобії з метою підтримки політичних або військових кампаній. Класичний приклад такого сценарію становлять пропагандистські кампанії гітлерівського керівництва Німеччини з обґрунтування расово-етнічної вищості німецького етносу для виправдання загарбницької

зовнішньої політики.

По-друге, політика культурно-мовної асиміляції завжди так чи інакше є придушенням особливих інтересів і запитів інших етнічних груп (наприклад, щодо збереження власної культурної своєрідності), що перетворюється на порушення індивідуальних прав і свобод людини. У радикальнішому варіанті одвічну „неповноцінність” представника іншого, що не домінує, етносу в очах правлячої „титульної” еліти не може виправити навіть перехід його на мовні та інші норми й традиції „титульної” етнічної групи.

У подібних випадках закритість етнічної групи від зовнішніх культурних впливів стає абсолютною, а сам факт таких впливів розцінюється як замах на її існування. Пропорційно ступеню закритості зростає ворожість і до навколишнього світу. Ідеологія етнонаціональної або етнічної мобілізації (якщо етнічна група є меншиною) у цьому випадку набуває екстремістських форм з виправданням безмежного фізичного насильства над ймовірними „ворогами”.

Все зазначене стосується багатоетнічних країн, у яких держава бере на озброєння принцип етнічних націй і, зрозуміло, не належить до країн, у яких моноетнічні сучасні нації склалися переважно природним шляхом (Франція, Італія, Норвегія, Швеція та інші).

Подібні, уже за визначенням небезпечні технології національної мобілізації як для держави, що їх практикує, так і для міжнародної безпеки в цілому в сучасній системі міжнародних відносин стають усе більш неприйнятними. Практика обмеження національного суверенітету, що склалася у відповідь на нові проблеми-виклики, створені посиленням всебічної взаємозалежності країн світу (глобалізація), повною мірою проявляє себе й у спробах міжнародної нейтралізації крайнощів етнічної, етнонаціональної чи національної мобілізації.

Для обмеження таких крайнощів використовується досить розгалужений апарат міжнародної юрисдикції, спеціальних структур у межах регіональних міжнародних організацій, насамперед ООН, а також ЄС, РЕ, ПАРЄ, ОБСЄ, а в критичних випадках і пряма „гуманітарна інтервенція”. Як працюють органи міжнародної юрисдикції, можна переконатися на прикладі Міжнародного трибуналу стосовно колишньої Югославії. Попри певну однобічність у роботі, викликану політичним упередженням суддів до різних сторін конфлікту, трибунал в цілому досить об’єктивно й послідовно доводить прийняті до провадження справи з обвинувачення в етнічних чистках до вироків.

По суті, особлива увага трансатлантичної спільноти до відродження етнічного націоналізму у світі й, у першу чергу, в Європі є частиною загальнішої тенденції до переоцінки значення прав людини, на порушення яких міжнародна спільнота реагує усе жорсткіше. Етнічна консолідація й етнічний націоналізм, котрі застосовуються як технології формування

нації, неминуче поєднуються з крайніми формами порушень прав людини – аж до прямого насильства над особистістю.

Налаштування міжнародних структур і окремих держав на втручання у внутрішні справи країн, у яких порушуються права людини, обумовило певні протиріччя з принципом суверенітету держав, який є основою світопорядку і джерелом норм рівності прав держав. Але на правовому рівні протиріччя на цей час вирішено, причому у повній відповідності з ліберальною концепцією домінування індивідуальних прав і свобод людини над інтересами різних соціальних колективів, у тому числі й етнічних. Права таких колективів уже давно розглядаються (як у міжнародному, так і в національних законодавствах) як похідні від прав осіб, що їх становлять. Аналогічно й право держави стало розглядатися як похідне від прав її громадян.

Так чи інакше, загальна тенденція свідчить про істотну ерозію принципу державного суверенітету, що в ситуації нових викликів, обумовлених посиленням різного роду взаємозалежностей між державами світу, сама по собі є ще одним новим викликом, особливо для націй з незміцнілою державністю. Все це, звичайно, стосується й України.

Оформлення в міжнародних відносинах ідеї послідовного обмеження державного суверенітету повною мірою проявляється й у позиції Генерального Секретаря ООН К. Аннана. В одному з виступів на Генеральній Асамблеї ООН він сформулював основні положення цієї ідеї: суверенітет країни відтепер не повинен використовуватися як захист при порушенні прав людини; держави, що чинять насильство над своїми громадянами, не можуть і не повинні прикриватися принципом суверенітету; життя і права громадян держави важливіші за суверенітет держави. В умовах протиріччя між правами громадян і суверенітетом держави міжнародна спільнота зобов'язана втрутитися з гуманітарних міркувань і захистити права громадян [1].

Симптоматично, що проблема підстав для обмеження суверенітету і поширення у світі власних суспільних ідеалів (у тому числі й у вигляді гуманітарної інтервенції) стала предметом широкої експертної дискусії в США. Переважав лейтмотив: гуманітарне втручання і, зокрема, гуманітарна інтервенція в цілому виправдані й повинні практикуватися у світі тими країнами, які утвердили в себе стандарти народовладдя і прав людини, стосовно тих, що відмовляються це робити. В дискусії йшлося лише про конкретні механізми такого втручання, уточнення його мотивів і відокремлення їх від егоїстичного національного інтересу, про визначення масштабів гуманітарної катастрофи, які виправдовують крайню форму втручання – гуманітарну інтервенцію.

С. Хофман прямо говорить, що не слід вузько оцінювати інтереси американської зовнішньої політики, а моральні цінності також є частиною національних інтересів США [2]. З ним погоджується М. О'Хенлон, який

Віктор Пироженко

детально відстежує випадки, за яких США не варто здійснювати гуманітарне втручання [3], а також Ч. Кауфман, який вивчає питання, коли і як США можуть залишити країну, котра стала об'єктом гуманітарної інтервенції [4].

Звертає на себе увагу збіг позицій Генерального Секретаря ООН К. Аннана і політичної еліти США стосовно умов та необхідності обмеження державного суверенітету. Якщо до такого збігу додати близьку позицію РФ з цього питання, то виникають підстави говорити про довгострокову тенденцію в міжнародних відносинах. Зрештою, у міжнародних відносинах і в міжнародному праві зміцнюється думка про наявність таких умов гуманітарного характеру, які виправдовують порушення державного суверенітету аж до проведення гуманітарної інтервенції.

Варто визнати, що націоналізм як ідеологія, політична стратегія та інструмент об'єднання народу й технологія мобілізації нації, який був у деяких випадках відносно ефективним при створенні національних держав та їх виході на міжнародну арену на рубежі XIX – XX століть, нині втратив свої позиції і не може бути використаний у внутрішній політиці України для згуртування політичної (громадянської) нації.

Чому все зазначене стосується України? Справді, гуманітарне втручання в справи іншої держави не може саме по собі бути чинником загрози національним інтересам України, оскільки такі інтереси перебувають саме в площині виконання всіх стандартів народовладдя, прав людини й зміцнення на цій основі правової держави. Однак з огляду на те, що мотив „турботи про права людини” і „допомоги державі в досягненні стандартів демократії” став нині найбільш зручною нагодою для втручання у внутрішні справи суверенних країн, своєрідним предметом боротьби провідних центрів сили за монополію на володіння таким мотивом у зовнішній політиці, Україна, як і інші молоді держави, піддається у зв'язку з цим особливим викликам і небезпекам.

Йдеться про те, що майже у всіх міжнародних політико-дипломатичних, правових чи військових акціях з припинення етнічних чисток і захисту прав людини, включаючи й „гуманітарні інтервенції”, помітний егоїстичний інтерес окремих держав або конкретних регіональних організацій. У такій ситуації найчастіше важко зрозуміти, де закінчується власне захист ідеї народовладдя, прав людини тощо як універсальних цінностей і починається спецоперація з просування певною державою або міжнародною структурою власних інтересів.

Таке навантаження місіонерських цілей національними егоїстичними інтересами неминуче з тієї причини, що країна, яка претендує на місіонерство, не є спеціально створеним для цієї функції незацікавленим суб'єктом політики, і, як звичайна країна, має власні економічні, політичні та воєнні інтереси. За таких обставин проведення зовнішньої політики (хоча б і в ціннісно-ідеологічному аспекті) пов'язується з боротьбою за

ринки збуту, просуванням свого бізнесу за рубежем, боротьбою за геополітичний вплив тощо – тобто із забезпеченням егоїстичних національних інтересів. У цій ситуації ідеалістичні місіонерські цілі й настрої неминуче втрачають роль самоцінності й часто виступають як засіб забезпечення, а найчастіше і прикриття національного егоїстичного інтересу.

Відомий експерт з проблем війни М. Уолцер, вивчивши кілька гуманітарних інтервенцій, робить висновок у ході дискусії, що згадувалася, про наявність у них інтересів залученої держави і як приклад наводить інтервенцію Індії в Східному Пакистані 1971 року, котра була розпочата з метою зупинити вбивство десятків тисяч громадян. Її результатом стало утворення держави Бангладеш [5]. У цьому ряду стоїть і війна США в Іраку, у якій за деклараціями про пошук зброї масового знищення і демократизаторською риторикою приховувався геополітичний інтерес, пов'язаний з необхідністю контролю США над нафтовими родовищами, особливо на тлі проблем з головним арабським союзником американців на Близькому Сході – Саудівською Аравією.

Отже, в принципі неможливо провести межу між курсом на безкорисливе насадження суспільно-політичних цінностей та ідеалів в інших країнах і прагматичною політикою використання результатів цього курсу для одержання тут і зараз сприятливіших умов (економічних, політико-дипломатичних і військових) існування певної країни у світі.

В такій ситуації найбільші загрози можуть виникати для країн, що мають серйозні лакуни в національному гуманітарному законодавстві, оскільки вони стають найзручнішою мішенню для жорсткої критики у світі, а згодом, можливо, і для більш активного втручання ззовні у їх внутрішні справи. Становище ускладнюється ще й тим, що подібні вади, на відміну від інших недоліків законодавства, зачіпають інтереси численних етнічних або культурно-мовних груп і породжують потужну суспільну й політичну опозицію в країні. Практика свідчить, що така опозиція, координуючи дії із зовнішніми силами, використовує їхні ресурси для тиску на уряд своєї країни, чим забезпечує мотивацію й нагоду зацікавленим країнам для втручання у внутрішні справи даної держави.

В Україні серйозні вади внутрішнього законодавства з проблем формування української політичної нації пов'язані з непослідовністю при визначенні головного об'єкта державно-правового захисту - український народ як етнос чи народ України як єдина поліетнічна громадянська нація.

Така непослідовність обумовлюється суперечливим прагненням, з одного боку, консолідувати всіх громадян України незалежно від етнічної приналежності в українську громадянську націю в цілому й водночас, з іншого боку, забезпечити переважну консолідацію у випереджальному порядку громадян України, що належать насамперед до української

етнічної групи.

Поєднати ці два курси принципово неможливо, бо вони ґрунтуються на взаємовиключних правових концепціях і вимагають різного юридичного й політико-адміністративного забезпечення. Для формування української громадянської нації необхідно виконати три ключові положення: наділити українським громадянством усіх, хто проживав в Україні на момент розпаду СРСР, визнання однозначного пріоритету індивідуальних прав і свобод людини перед інтересами будь-яких громадських колективів і вжиття політичних та адміністративних заходів, що відповідають названим нормам.

Для випереджальної консолідації української етнічної групи, навпаки, слід було б надавати українське громадянство тільки етнічним українцям, визнати за українською етнічною групою особливий статус у суспільстві, особливі колективні права, і, зрештою, визнати особливі права, що виходять за межі загальногромадянських індивідуальних прав, за особами, що належать до неї. В адміністративному управлінні було б необхідно спеціальними заходами обмежувати культурно-мовні та інші специфічні запити неукраїнських етнічних груп. У такий підхід, справді, органічно вписуються заходи щодо обмеження використання російської мови. Питання, однак, у тім, наскільки органічно сам цей підхід вписується в сучасні цивілізовані уявлення про права людини і народовладдя?

Основна проблема української гуманітарної політики полягає саме в тому, що на концептуальному політичному, правовому та адміністративному рівнях і дотепер змагаються ці два взаємовиключні підходи.

Так, Закон України „Про громадянство України”, прийнятий 8 жовтня 1991 року, встановив винятково сприятливі умови одержання громадянства практично для всіх осіб, що проживали на момент розпаду СРСР в Україні, а не тільки для тих, хто належав до українського етносу з відповідною формалізацією такої приналежності в паспорті.

Оскільки громадяни України наділялися всією повнотою прав не лише в політичній і соціально-економічній сфері, але й в культурній, тобто у сфері гуманітарних відносин в цілому, такий підхід розривав зв'язок також між етнічним походженням, тобто „по крові”, і культурно-мовними ознаками. Правова й наукова бездоганність такого вирішення питання полягає саме в тім, що й у реальності немає жодного зв'язку між володінням окремою людиною певними культурно-мовними ознаками та етнічною приналежністю її батьків. Очевидно, що в спадщину ці ознаки не передаються, а формуються в процесі виховання.

Фактичне вилучення „походження”, тобто ознаки „по крові”, з переліку ідентифікуючих етнічних ознак при наділенні жителів України громадянством означало наявність у громадян України реальної можливості вільного вибору етнічної приналежності. Очевидно, що

походження дістається індивідові в спадщину від батьків, вплинути на яке він неспроможний. Якщо цю ознаку включити в сукупність ознак „етнічності”, то здійснення принципу вільної етнічної самоідентифікації особистості, задеклароване в Законі України „Про права національних меншин”, ставало б неможливим.

Концептуально українське законодавство повністю узгоджується в цьому питанні з духом основних міжнародних законів. Так, в „Рамковій конвенції РЄ про захист національних меншин” серед основних елементів їх самобутності перелічуються: культура взагалі, релігія, мова, традиції і культурна спадщина, але ніде не згадується походження (Ст. 5, Р. 2 „Рамкової Конвенції...”) [6].

Конституція України, перелічуючи в Р. 2 права, свободи й обов’язки людини і громадянина, констатує в Ст. 3, Р. 1 верховенство індивідуальних прав і свобод людини, які визначають зміст діяльності держави, й ніде не містить вказівки на особливі права „титульного етносу”. „Рамкова Конвенція...” також однозначно вказує на те, що права і свободи людини органічно містять у собі й права, що належать до специфічних запитів індивіда, пов’язаних з його приналежністю до певного етносу (Ст. 1., Р. 1) [7].

Вигідна відмінність української ситуації в принципових правових положеннях стає ще помітнішою у порівнянні з країнами Прибалтики, де влада від самого початку надавала громадянство тільки етнічним латишам, латвійцям і естонцям, тобто за суворо етнічним принципом. В результаті в цих країнах з’явилися етнічно однорідні нації серед маси іноетнічного, переважно російськомовного населення. Такий спосіб формування нації в цих країнах призвів до систематичної й жорсткої дискримінації російськомовного населення, тобто негромадян за культурно-мовною ознакою.

Налаштуванню на громадянську консолідацію української нації за канадським (або американським) зразком суперечить курс на випереджувальну консолідацію української етнічної групи, що повторює прибалтійський досвід. Цей курс в гуманітарній політиці в Україні, мабуть, обумовлюється настановою на підтримку особливої ролі української культурно-мовної групи в Україні як „титульного етносу”. Невід’ємною частиною такої настанови є приписування „титульному етносу” статусу державоутворюючого, що й передбачає особливі зусилля з додаткової етнічної мобілізації української культурно-мовної групи, які випереджають аналогічні мобілізуючі зусилля стосовно всієї української громадянської нації в цілому. Найімовірніше саме такими мотивами обґрунтовуються окремі заходи в політиці української етнічної консолідації, наприклад, відмова від зрівняння юридичного статусу російської і української мов або хоча б підвищення статусу російської мови згідно з тією роллю, яку вона фактично виконує.

Віктор Пироженко

Такий недолік політичної і юридичної практики обумовлюється тим, що серед ідентифікуючих ознак етнічної спільності, поряд з надбаними й залежними від індивіда ознаками мови, культури, релігії, згадується й походження. Це унеможливує здійснення принципу вільної етнічної самоідентифікації особистості і явно входить у суперечність з духом Конституції, Декларацією прав національностей України, законом про громадянство та з духом відповідних міжнародних правових актів. Тому з концепцією поліетнічних націй, що лягла в їх основу, розходяться Стаття 10 Конституції України, Закон України „Про мови в Українській РСР”, деякі норми Закону „Про національні меншини України” та деякі інші чинні нормативні документи (а також законопроекти). Вони містять окремі положення, що базуються на принципово іншій концепції формування української нації. Така концепція може бути охарактеризована як етноцентристська.

Є підстави вважати, що в основу цієї концепції покладено такі принципи:

- фактичне визнання права користування недержавними мовами тільки за етнічними меншинами. Невизнання такого права за етнічними російськомовними українцями;
- визначення етнічної приналежності не за культурно-мовними критеріями, а за біологічним (до уваги береться походження, тобто „по крові”);
- відмова окремій особі в праві культурного самовизначення й, зокрема, у праві самостійно визначати рідну для себе мову.

Отже, проблема в тім, що починати формувати націю за канадським (американським) сценарієм, а продовжувати цей процес за прибалтійським сценарієм неможливо без створення глибоких протиріч в корпусі національного права, в дусі всього національного законодавства. Подібні спроби, зрештою, здатні вщент зруйнувати політичну стабільність, громадянський мир і поставити країну на грань розпаду.

Серйозні порушення політичних прав і свобод негромадян у країнах Прибалтики стали предметом систематичних розглядів у європейських організаціях на підставі подань РФ, зокрема в ПАРЄ. Широкий розголос сформованої в цих країнах ситуації дуже зашкодив їх репутації. В результаті вони змушені були поступово відмовлятися від послідовного етнофундаменталізму (тобто формування політичної нації винятково навколо „титального” етносу) під тиском єдиних правових норм і вимог Євросоюзу. І Естонія, і Латвія - країни, у яких одержання громадянства іноетнічними особами найбільше утруднено, протягом 2005 року змушені були ухвалити низку законів з істотного пом'якшення відповідного законодавства.

Україна перебуває в принципово іншій ситуації, ніж країни Прибалтики, і подібні протиріччя в гуманітарній сфері при формуванні

української національної ідентичності роблять українську позицію вкрай уразливою. Це уразливість двоякого роду.

По-перше, ситуація в гуманітарній сфері є програшною для України у відносинах з деякими країнами стосовно захисту від справедливої критики з їх боку. Така ситуація при певному збігові обставин може виявитися для зовнішніх сил вигідною і формально достатньою нагодою для тиску на Україну на шкоду її національним інтересам. У цьому випадку Україна може сама дати зацікавленим державам мотив для втручання у свої суверенні справи під приводом „турботи про права людини” і „допомоги державі в досягненні стандартів демократії”, що, як вище було показано, стало нині найзручнішою нагодою для такого втручання й обмеження державного суверенітету.

Прикметною є суперечка російської й української делегацій на пленарній сесії ПАРЄ 5 жовтня 2005 року стосовно ситуації з російською мовою в Україні. Російська сторона ще раз звернула увагу аудиторії на фактичне витіснення російської мови з інформаційного простору України й обмеження права одержувати освіту на ній, особливо вказавши в цьому плані на Крим. Представники РФ і далі наполягали на своїй позиції, розкритикувавши резолюцію ПАРЄ щодо України, підкресливши, що в ній нічого не сказано про проблему російської мови. Очевидно, така наполегливість у поєднанні з уразливою позицією української сторони спроможна створити Україні в майбутньому серйозні проблеми в зовнішній політиці.

Аргументи української сторони, які озвучив Б. Олійник, дуже показові в плані ілюстрації курсу на етнічну українську консолідацію, що проводиться в Україні й суперечить фундаментальним правовим підставам, закладеним Декларацією про суверенітет, Декларацією прав національностей України, законом про громадянство й Конституцією: „Єдина українська газета в Криму, де проживає щонайменше 600 тисяч українців, закривається або вже закрита („Кримська світлиця”). ...Кого потрібно захищати?” [8].

У цьому випадку очевидно, що критерієм виокремлення українців служили не соціально значимі культурно-мовні ознаки, що набуваються в процесі соціалізації індивіда, а біологічне походження, тобто ознака „по крові”, успадкована за народженням від батьків. Але фактом є те, що не існує принципового зв'язку між цими двома ознаками, і у випадку з кримськими українцями це більш ніж очевидно й не раз підтверджено соціологічними опитуваннями.

Також очевидно, що така позиція означає нав'язування в обов'язковому порядку всім кримчанам українського походження культурних норм і цінностей українського етносу тільки за фактом їх народження від батьків-українців. Правова й політична неспроможність такої позиції вже була показана, однак вона загрожує й конкретними ризиками для національної

безпеки.

Нездатність України відповісти на зовнішню критику стосовно біологічного підходу в етнонаціональній політиці з послідовно ліберальних позицій може спровокувати певні зарубіжні сили на втручання в українські внутрішні справи під прикриттям концепції „гуманітарного втручання” і гасла „захисту прав людини”.

Нині Україна стала об’єктом постійної критики тільки з боку РФ. Однак слід розуміти, що терпиме ставлення євроатлантичних структур до такої непослідовності української внутрішньої політики - явище тимчасове. Ігнорування цих проблем Заходом - результат політичних ігор, прагнення по можливості протидіяти РФ і острах підсилити її дипломатичні й політико-правові позиції у світі. Тільки цим пояснюється небажання європейських структур прямо порушувати питання про відповідність європейським стандартам у сфері прав людини етнофундаменталістських тенденцій в Україні.

Поки що Україну рятують подвійні стандарти Заходу. Але при зміні політичної кон’юнктури в силу різних причин (РФ і Захід домовляться за рахунок України, США знадобитися підтримка РФ у черговому конфлікті тощо) проблема етнічної української консолідації на шкоду правам людини й принципів збереження культурно-мовної різноманітності знову себе виявить. Це тим імовірніше, що подвійні стандарти Заходу є тактичним засобом досягнення мети в конкретній ситуації, а не стратегічним, ціннісним вибором євроатлантичної спільноти та її еліти. Саме ситуації етнічних чисток, що стали просто логічним продовженням етнічної консолідації, виявилися достатньою підставою для гуманітарного втручання у справи суверенних країн, навіть на європейському континенті (Югославія і Косово).

У подібному випадку зовнішній тиск на Україну буде підкріплено міжнародними демаршами внутрішніх сил. У демократичній державі, якою є Україна, така ситуація означає появу широких можливостей для прямого тиску зовнішніми силами впливу на внутрішньополітичну українську ситуацію з метою її дестабілізації.

Отже, для національної консолідації і формування української громадянської ідентичності Україні слід забезпечити на тривалий час необмежений суверенітет і створити те, що заступник глави Адміністрації Президента В. Путіна В. Сурков назвав точним терміном - „суверенна демократія”. Сильна, суверенна й демократична держава - це необхідна, хоча й недостатня передумова для вільного вибору засобів вирішення проблеми об’єднання громадянської нації, підбору світоглядних, політичних і культурних цінностей, за якими в українському суспільстві може бути досягнута загальнонаціональна згода.

Але провідна тенденція світової політики полягає саме в обмеженні суверенітету, й, будучи вбудованою в міжнародні відносини, Україна не

зможє ігнорувати цю тенденцію. Однак у випадку входження України в потужні глобалістські структури (на кшталт ЄС і НАТО) обмеження ці стають настільки значимими, що проблематичними виявляються навіть м'які варіанти не тільки етнонаціональної, але й громадянської національної мобілізації.

Крім того, безпосередня участь України в регіональних структурах у формі інтеграції в умовах її помітної культурної фрагментації та незавершеності процесу об'єднання громадянської нації консервує регіональний розкол в українському суспільстві. В цих умовах підтримувати курс на інтеграцію України в ЄС і НАТО буде не вся нація як політична й культурна одиниця, а лише деякі її фрагменти.

По-перше, населення „сходу” і „заходу” України не тільки по-різному оцінює джерела зовнішніх загроз для держави, але й з протилежних позицій визначає способи їх нейтралізації - якщо населення західної України здебільш розглядає євроатлантичні структури (НАТО, ЄС) як гарантію суверенітету країни, то населення „південного сходу” таку гарантію вбачає переважно саме в РФ.

По-друге, з огляду на те, що євразійська (ЄЄП, РФ) і євроатлантична (ЄС, НАТО) орієнтації персоніфікують різні шляхи історичного розвитку й різні стандарти способу життя, все більша розбіжність у думках „сходу” і „заходу” України за всіма найважливішими аспектами зовнішньополітичної орієнтації є наочною ілюстрацією триваючого процесу поляризації цих двох регіонів на основі посилення політико-ідеологічних та культурно-ціннісних розходжень.

Водночас безперечно, що розкол України за політико-ідеологічними і культурно-цивілізаційними ознаками на „схід” і „захід” є однією з найістотніших загроз її національній безпеці й у доступному для огляду майбутньому при певному збігові випадкових чи інспірованих ззовні обставин може призвести до серйозних територіальних проблем.

З огляду на сказане, однією з основних проблем національної безпеки, що постали перед Україною, є вирішення завдання подвійної складності. По-перше, перетворення української нації зі спільності, об'єднаної формальною ознакою – громадянством, у спільність, об'єднану загальними цінностями, що пов'язується з пошуком таких цінностей. При цьому очевидно, що це не можуть бути цінності якогось одного етносу, котрий проживає в Україні. По-друге, формування такої української нації має відбутися в умовах несприятливих зовнішніх тенденцій, суть яких в обмеженні суверенітету окремих держав, частковому перегляді принципу невтручання у внутрішні справи суверенних країн і відмові від безумовного дотримання принципу територіальної цілісності держави.

Неодмінною умовою вирішення проблеми є нейтралізація впливу на Україну описаних зовнішніх тенденцій. Необмежений суверенітет і категоричне дотримання принципу „невтручання” при одночасній відмові

Віктор Пироженко

від політичного закріплення претензій українського етносу на особливий статус у державі - ось мінімально необхідний набір умов для формування загальнонаціональних цінностей і згуртування всього українського суспільства. Серед них особливе місце посідає „державна влада” як цінність для всіх громадян України. Уявлення про необхідність підпорядкування „владі” (владі як такій, а не владі конкретних осіб і партій), що випливають з цієї цінності, такі, як неприпустимість відмови від „влади” у будь-якій формі, в тому числі й у вигляді двовладдя, навіть у періоди зміни її конкретного уособлення, безумовна наступність влади як самоцінність, яку не можна піддавати ризику навіть під час зміни політичних сил при владі тощо, мають стати постійною складовою масової свідомості.

Зрозуміло, що такі уявлення несумісні з практикою ідеологічного обґрунтування сценаріїв будь-якого роду регіональних інтеграцій України, якщо вони мають ціннісний і культурний характер, також як несумісні вони й з будь-яким варіантом етнічної української консолідації. Замість обґрунтування самоцінності політичної й культурно-мовної своєрідності української нації, пропаганди українського громадянства як вищого втілення української самобутності й самодостатності, в масову свідомість впроваджується теза про самодостатність України й українців тільки як складової, елемента якоїсь інтеграційної системи, наприклад, євроатлантичної. Йдеться тут не стільки про ЄЄП, скільки про НАТО і ЄС, тому що саме ці організації встановлюють ціннісні критерії для членства в них.

В останньому випадку йдеться про впровадження в Україні цінностей, об'єднання навколо яких замість української ідентичності відразу формуватиме певну загальнішу ідентичність, яка відноситься до всієї регіональної культури. При цьому розуміння „влади” як цінності стосуватиметься влади за межами України. Саме по собі це не добре й не погано. Але якщо сильна державність розглядається як окрема цінність і заради неї висувається завдання згуртування української нації – „громадян України всіх національностей” [9], то таке завдання при будь-якому варіанті всебічної інтеграції України в міжнародні структури на ціннісно-світоглядній основі навряд чи буде вирішене.

Література:

1. Secretary General Annual Report to the General Assembly. UN Press Release, 20.09.1999.
2. **Hoffmann S.** The Political Ethics of International Relations. Stanley Hoffmann (Morgenthau Memorial Lecture on Ethics & Foreign Policy). Carnegie Council on Ethics and International Affairs, 1988.
3. **O'Hanlon M.** Expanding Global Military for Humanitarian

Intervention. Wash., 2003.; O'Hanlon M. Military Criteria for Humanitarian Operation. Wash., 1997.

4. **Kaufmann Ch.** Possible and Impossible Solutions to Ethnic Civil Wars. – „International Security”, vol. 20, No. 4 (Spring 1996), pp. 12 - 17.

5. **Waltzer M.** Arguing about War. New Haven, 2004.

6. Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин / Міжнародні відносини і національні меншини України. – К., 2004. – С. 311.

7. Там само, с. 310.

8. Российская и украинская делегации ругаются в ПАСЕ – „2000”, 06.10.2005.

9. Конституция Украины. Преамбула.